

UDK:82.0 (045)(575.1)

Nigoraxon RO'ZIBAYEVA,
Toshkent davlat yuridik universiteti katta o'qituvchisi
E-mail: n.ruzibaeva@tsul.uz

PhD Z. Abdusamadov taqrizi asosida

BADIIY MATNLARNING PRAGMATIK ASPEKTLARI

Annotatsiya

Ushbu maqolada pragmatika va she'riyat o'rtasidagi o'zaro aloqalar va nuqt akti nazariyasi hamda stilistik uslublar yordamida shoirlar pragmatik ma'no yaratish xususiyatlari borasida ma'lumotlar berilgan. Bundan tashqari A.Cho'lpon she'riyatidan keltirilgan parchaning pragmatik ma'no hosil qilish ko'rsatgichi bo'yicha tahlil natijalari va yakuniy xulosalar keltirilgan. Mazkur mavzu ustida ilmiy tadqiqot olib organ tilshunos olimlar fikrlari, qarashlari tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: pragmatika, nutq aktlari nazariyasi, lokutiv akt, illokutiv akt, perllokutiv akt, stilistik vosita, metafora, antiteza.

PRAGMATIC ASPECTS OF LITERARY TEXTS

Annotation

This article provides information on the interaction between pragmatics and poetry and the characteristics of poets' creation of pragmatic meaning using the theory of punctuation and stylistic methods. In addition, the results of the analysis and the final conclusions regarding the indicator of pragmatic meaning generation of the passage from A.Chulpon's poetry are presented. The opinions and views of organ linguists have been analyzed by conducting scientific research on this topic.

Key words: pragmatics, theory of speech acts, locative act, illocutionary act, perlocutionary act, stylistic tool, metaphor, antithesis.

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТЕКСТОВ

Аннотация

В данной статье представлена информация о взаимодействии прагматики и поэзии, а также особенности создания поэтами прагматического смысла с использованием теории пунктуации и стилистических методов. Кроме того, представлены результаты анализа и итоговые выводы по показателю прагматического смыслообразования отрывка из поэзии А.Чулпона. Мнения и взгляды лингвистов-органистов проанализированы путем проведения научных исследований по этой теме.

Ключевые слова: прагматика, теория речевых актов, локутивный акт, иллюкутивный акт, перлокутивный акт, стилистический прием, метафора, антитеза.

Kirish. 2023-yil 29-may sanasida Prezidentimizning PQ-38 sonli "Yoshlar uchun ming kitob" loyihasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Qarori imzolandi. Mazkur Qaror asosida O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzurida Xorijiy tillarni o'rganishni ommalashtirish agentligi tashkil etildi. Ushbu agentlikka bir qancha asosiy vazifalar yuklangan bo'lib, asosiy vazifalaridan biri sifatida "davlat tilidan xorijiy tillarga va xorijiy tillardan davlat tiliga professional tarjima qilish uslubiyotlarini yaratish hamda ushbu yo'nalishda mutaxassislarning malakasini oshirishda ko'maklashish" belgilandi[1]. Mazkur belgilangan vazifalardan kelib chiqib, shunday xulosaga kelish mumkinki, o'zga tillardan o'zbek tiliga yoki ona tilimizdan jahon tillariga tarjima qilish orqali ushbu belgilangan maqsadlarga erishish mumkin. Shu o'rinda shuni alohida ta'kidlash joizki, yurtimizda so'nggi yillarda chet tili, tarjima sohalari bo'lgan e'tibor yaqqol ko'zga tashlanmoqda. Jumladan, Mazkur Qarorda 1000 ta xorijiy tilda yozilgan kitob o'zbek tiliga tarjima qilinishi belgilandi. Bu borada esa badiiy tarjimaga katta ehtiyoj seziladi.

She'riy matnning pragmatik xususiyatlari borasida so'z borganda biz avvalo, she'riyat va pragmatikaning o'zaro bog'liqligi va munosabati xususida so'z yuritishimiz maqsadga muvofiq.

Pragmatika (yunoncha "pragma" – "ish", "harakat") aslida falsafiy tushuncha bo'lib, uni J. Lok va E. Kant kabi

faylasuflar Aristoteldan o'zlashtirganlar. Shu tariqa falsafada pragmatizm oqimi yuzaga kelgan.

XIX asrning oxiri XX asr boshlarida Amerikada hukmron bo'lgan falsafiy pragmatizm yo'nalishining asoschilaridan biri Charlz Sanders Pirs ushbu falsafiy tizimning asosiy g'oyasi semiotik belgining (shu jumladan, lisoniy belgining ham) ma'no-mazmunini ushbu belgi vositasida bajarilayotgan harakatning samarasi, natijalari, muvaffaqiyati bilan bog'liq holda o'rganishdir, deya ta'kidlagan. Bu tamoyil muallifi Ch.Pirs birinchilardan bo'lib belgi nazariyasi doirasida kommunikativ faoliyat sub'ekti omilini inobatga olish lozimligini uqtiradi[1]. Demak, til doimiy harakatdagi muloqot vositasi bo'lib, u muntazam rivojlanib turadi.

Lingvistik ensiklopedik lug'atda pragmatikaga quyidagicha tavsif berilgan: pragmatika (qadimgi lotin tilida. *πράγμα* – "ish, harakat") – nutqda til belgilarining funksiyasini o'rganadigan semiotika va tilshunoslikning tadqiqot sohasi. O'zbek adabiy tili so'z boyligi, grammatik qurilishi va uslubi ancha mukammallashgan tillardan bo'lib, har qanday murakkab fikrni ham to'la va ravon ifoda etadi[2]. Nutqimizda til belgilari qanday vazifa bajarishidan qat'iy nazar biz o'z nutqimizni qanday qilib ta'sirli yoki emotsional qilib yetkazib berishimiz bevosita pragmatika bilan bog'liq omillardan hisoblanadi.

"Pragmatika" termini Ch.U. Morris tomonidan semiotika bo'limlardan birining nomi sifatida kiritilgan, u pragmatikani belgilarning obyektlar bilan aloqasini o'rganadigan semantika, belgilararo aloqalar haqidagi bo'lim –

sintaktika va so'zlovchilarning belgilarga alocasini tadqiq qiluvchi pragmatikaga ajratadi[3]. Pragmatika — bu harakatdagi til semantikasidir.

Shunisi ravshanki, lingvistik pragmatika kommunikantlar tomonidan nutqiy muloqot aktlarida tildan foydalanish variantlarini ko'rib chiqadi. Ushbu shartlar suhbatdoshlarning muloqot maqsadlari, nutq aktining joyi va vaqti, muloqotchilarning bilim darajasi, ularning yosh va psixologik xususiyatlari, ijtimoiy mavqeyi, u yoki bu jamiyatda qabul qilingan xulq normalaridan iborat bo'ladi. Nutqiy muloqot jarayonida kommunikantlar ma'lum kodlardan foydalanishadi (F. de Sossyur).

Adabiyotlar tahlili. Nutq aktlari pragmatikasi va nutq aktlari nazariyasi bir-biri bilan chambarchas bog'liqdir. Nutq aktlari nazariyasi (NAN) – bu oksfordlik tahlilchi J. Ostin tomonidan 1940-yillarning oxirida yaratilgan analitik falsafaning yo'nalishlaridan biridir. NAN so'zlar yordamida qanday harakat qilish, “so'zlar orqali obyektlar bilan qanday manipulyatsiya qilish” ni o'rgatadi.

J. Ostin yagona nutq aktini uch bosqichli harakatda ko'radi: 1. Lokutiv akt (murojaatni yetkazish); bu jarayonda til vositalaridan faol qo'llanadi; 2. illokutiv akt (so'zlovchining aloqa o'rnatish, adresatning xarakterini tasvirlash istagi va boshqalar); ochib berilayotgan maqsadlar va uni amalga oshirishning bir qator shartlariga nisbatan; 3. perlokutiv akt (adresatga ta'sir o'tkazish); o'z natijalariga nisbatan[4].

Mazkur uch bosqichli harakatga ega bo'lgan nutq aktining perlokutiv akti biz uchun ahamiyatlidir. Chunki shoir yoki yozuvchi o'z g'oya va maqsadlarini adresatga ta'sir ko'rsatishda antitezadan foydalanib, ko'plab masalalarni hayotdagi turli qarama-qarshiliklarga qiyoslab ochib beradi. Bu esa bevosita matnning o'quvchiga ta'sir o'tkazishida katta yordam beradi.

Shu o'rinda bevosita she'riyat va pragmatikaning bir-biriga aloqador jihatlari haqida so'z yuritsak. She'riyat bilan pragmatika mazmun-mohiyati jihatidan bir-biridan farqli jihatlarga ega bo'lib, pragmatikada maqsadga muvofiqlik, natijaga yo'naltirilganlik, harakatning afzalligi yetakchilik qilsa, she'riy matnlarda yuksak ijodkorlik, hissiyot, keng dunyoqarash, badiiy ifoda ustunlik qilishi kuzatiladi.

U.Nosirovaning fikriga ko'ra, “pragmatikaning asosiy yo'nalishi bo'lgan turli harakatlar, ya'ni savollar, xabarlar, va dalar, minnatdorchiilik ifodalari, maslahat, so'rovlar va boshqa muloqot jarayonlari poetik nutqda muallifning badiiy ifodasi ostida namoyon bo'ladi[5]. She'riy matnlarda qo'llanadigan stilistik vositalar va ular yordamida muallifning intensiyasi pragmatikaning asosiy xususiyatlaridan hisoblanadi.

U.Nosirova o'z risolasida “poetik nutqda so'zlovchining ruhiy holati, uning berilayotgan axborotga nisbatan munosabati tinglovchiga o'z ta'sirini o'tkazib, ma'lum harakatga undash niyati ifodalanadi. Har qanday she'riy matnda muallifning xususiy emotsional munosabati, ichki histuyg'ulari, ruhiy holati hamda bosh maqsadi bevosita she'r misralarida ifodalangan gaplar mazmunidan anglashilib turishini ta'kidlaydi[6]. Antitezaning badiiy matnda qo'llashning pragmatik maqsadi ham o'zaro qarama-qarshilikli lisoniy vositalar orqali she'rga tushirish va shu orqali o'z o'quvchisini she'riy matnga tortish hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqola ustidagi izlanish jarayonida asosan qiyosiy solishtirma **metodlardan**

foydalanildi. Bundan tashqari maqola ustida ishlash mobaynida distributsion metod turlari (qo'shimcha distributsiya, kontrast distributsiya, erkin almashinish distributsiyasi), transformatsion metodlar, komponent tahlil metodi, modellash metodidan foydalanildi.

Demak, she'riy matn bilan pragmatika bir-biriga o'zaro bog'liq bo'lib, she'riy matnning ta'sirli, ifodali, obrazli qilib yaratilish uchun turli lisoniy vositalar, xususan stilistik vositalardan keng foydalanishi va shu orqali shoir o'zi ishora qilgan belgi orqali pragmatik intensiyasini ko'rsatib berishidir. Quyida A.Cho'lponlarning she'riy asarlaridan ayrim namunalarni pragmatik tahlil qilish orqali she'riyatda pragmatik ma'noga erishish usullarini ko'rsatib berishga harakat qilamiz.

Tahlil va natijalar. A.Cho'lponning she'riy asarlari pragmatik ma'no hosil qilishda pragmatikaning ikki asosiy funksiyasidan keng foydalangan. Birinchisi A.Cho'lpon o'z fikr va g'oyalarini o'quvchilariga ta'sirli qilib yetkazishda turli lisoniy vositalardan keng foydalan. Ikkinchi funksiyasi esa – A.Cho'lpon pragmatikaning axborot berish funksiyasidan ham keng foydalangan. Bu orqali shoir o'zining pragmatik maqsadiga erisha olgan. Bu jihatlar A.Cho'lponning turli she'riy asarlarini pragmatik nuqtayi nazardan tahlil qilish orqali o'rganib chiqdik. Quyida A.Cho'lponning “Mahmudxo'ja Behbudiyga ehtirom” marsiyasida ham ko'rishimiz mumkin.

Men-da o'jiz – u muhitning oldida

Qabring topib ko'z yoshimni to'kma.

Hamda achchiq shiddatim-la ul yerda

Oq kallalik – qora devni so'kma.

Mazkur she'riy parchaning pragmatik tahlilini olib boradigan bo'lsak, A.Cho'lpon o'zining Mahmudxo'ja Behbudiyning o'limdan ta'sirlanib yozgan hasratlarini ko'rishimiz mumkin. Bu hasratlarni ta'sirchan qilib yaratishda esa turli stilistik vositalardan foydalangan. Jumladan, “achchiq shiddat”, “oq kallalik”, “qora dev” birikmalari shular jumlasidandir[7]. Muallif “achchiq shiddat” birikmasi orqali metaforik ma'no hosil qilgan. Aslida “shiddat” so'zi tez, tezlik bilan, o'ziga xos g'ayrat bilan degan ma'nolarni anglatadi. Bu so'zga “achchiq” sifatini qo'shish orqali Cho'lponning Behbudiyning o'limi sabab o'sha davrdagi voqealarga nisbatan amlarini izhor etmoqda. Bundan tashqari “oq kallalik” va “qora dev” birikmalarida ham metafora, ham kinoya stilistik usuli ko'chma ma'noda qo'llanmoqda. Ushbu birikmalarni tom ma'noda ko'rib chiqadigan bo'lsak, mantiqiy mazmunni ko'rsata olmaymiz. Ammo “oq kallalik” so'z birikmasida ijobiy ma'noda qo'llaniladigan so'z orqali kinoya ohangi ifodalab berilmoqda. Ushbu jumlada “soflik” ramzi sifatida qo'llanilishi mumkin bo'lgan so'z tashqi qiyofasidan shunday ko'rinsa-da, aslida u aks ma'noda qo'llanilmoqda. Ushbu parcha orqali tashqi ko'rinishidan yaxshi, halol ko'ringan insonning aslida ichki dunyosini qora, g'arazli ekanligi bayon etilmoqda. Odatda har bir rang o'z ma'no – mazmuniga egadir. Oq rang poklik, toza qalb, vijdon, imon, yaxshi niyat belgisi bo'lib, asarlarda ijobiy ma'noda qo'llaniladi. Qora rang esa qayg'u, g'am, tashvish, vijdotsizlik, iymonsizlik belgisi bo'lib, asarlarda salbiy holatni, obrazni shakllantirish uchun qo'llaniladi. Mazkur birikmani qo'llash orqali Cho'lpon o'zi yashagan davrdagi zamonning holatidan, o'zlarini do'st ko'rsatib, aslida Cho'lpon zamondoshlariga ko'p musibatlar solgan Chor Rossiyasi vakillarini tasvirlamoqda.

1-jadval

A.Cho'lponning “Mahmudxo'ja Behbudiyga ehtirom” she'riy parchasining pragmatik ma'no hosil qilish ko'rsatkichi bo'yicha tahlili

Stilistik vosita	Ifoda	Ma'no turi	Ma'no mazmuni	Ma'no vositasi	Presuppozitsiya
Metafora	Achchiq shiddatim	implisit	Qasos uchun harakat	hasrat	Alam, ustozni qadrlash

Metafora Kinoiya antiteza	Oq kallalik qora dev	implisit	Ikkiyuzlamachilik	Qora va oq ranglari	Mustabid tuzum
---------------------------------	----------------------	----------	-------------------	------------------------	----------------

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, she'riy matn pragmatika bilan bevosita bog'liq bo'lib, pragmatikaning ko'plab belgilari she'riy matnda qo'llanadi. Shoir pragmatikaning turlari, funksiyalaridan mohirona foydalanib, asar o'quvchisiga o'zining xohish, istagini yetkaza oladi.

She'riy matnlarda pragmatika asosan ikki: adresatga turli lisoniy vositalar bilan ta'sir ko'rsatish xamda adresatga qo'shimcha axborot berish vazifalari keng qo'llanadi.

Pragmatik intensioniyani yuzaga keltirishda nutq aktlarining uchchala, ya'ni illokutiv, perllokutiv hamda lokutiv nutq aktlari faol qo'llanadi.

She'riy asar o'quvchilari shoir tomonidan qo'llangan implisit ma'noga erishish uchun lingvistik va ekstralingvistik bilimlarni muvofiqlashtirishlari kerak bo'ladi. Chunki implisit ma'noni tushunish lingvistik, shuningdek, ekstralingvistik omillarga ham bog'liq bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yoshlar uchun ming kitob" loyhasini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-380-son qarori, 2023-yil 29-noyabr.
2. Степанов Ю.С. В поисках прагматики (Проблема субъекта) // Известия АН СССР /Серия литературы и языка, 1981. – Т. 40. – № 4.– С.147.
3. Тешабоева З. «Бобурнома»нинг инглизча таржималаридаги фразеологик бирликлар ва уларнинг миллий-маданий хусусиятлари. Филол. фан. ф. д. (PhD) дисс... – Тошкент, 2017. – Б.90.
4. Моррис Ч.У. Основания теории знаков / Ч. У. Моррис // Семиотика : Антология / сост. Ю. С. Степанов. –Изд. 2-е испр. и доп. – М.: Академический проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2001. – С.45-95.
5. Носирова У. Поэтик нуткнинг прагматик хусусиятлари. // "Scientific journal of the Fergana State University". – Фарғона, 2018 №2. – Б.80-82.
6. Носирова У. Поэтик нуткнинг прагматик хусусиятлари. // Scientific journal of the Ferghana State University. – Фарғона, 2012. №2. – Б.81.
7. Ruzibaeva N.R. Pragmatics in Linguistics: Searching for Definition // British View – UK, 2023. Vol 8 №7. – PP. 38-45.